

*QADIMGI ERON SIVILIZATSIYASI BO'YICHA MANBALAR VA NAZARIY
YONDASHUVLAR*

***O'zMU Tarix fakulteti 2-bosqich magistranti
Otajonova Gulnoza Karimjon qizi***

Annotatsiya: Mazkur maqola qadimgi Eron sivilizatsiyasi, uning paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichlari va dunyo sivilizatsiyasiga ta'siri haqidagi mavjud manbalar va nazariy yondashuvlarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda mixxat yozuvlari, arxeologik qazilmalar, qadimgi yunon va rim tarixchilari asarlari kabi asosiy manbalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy tarixshunoslikdagi turli nazariy yondashuvlar, xususan, Eron sivilizatsiyasini tushunishga oid tarixiy-madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va etno-siyosiy nazariyalar chuqur o'rganiladi. Maqola bu sohadagi tadqiqotlarning dolzarbligini ko'rsatib, mavjud manbalar asosida yangi ilmiy xulosalarga erishishga xizmat qiladi.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу источников и теоретических подходов к изучению древней иранской цивилизации, её возникновения, этапов развития и влияния на мировую цивилизацию. В работе рассматриваются ключевые источники, включая клинописные тексты, археологические находки, а также труды древнегреческих и римских историков. Особое внимание уделяется различным теоретическим подходам в современной историографии, в частности, культурно-историческим, социально-экономическим и этнополитическим теориям, которые помогают понять феномен иранской цивилизации. Статья подчёркивает актуальность исследований в этой области и способствует получению новых научных выводов на основе имеющихся источников.

Annotation: This article analyzes the sources and theoretical approaches to the study of the ancient Persian civilization, its origins, stages of development, and influence on world civilization. It examines key sources, including cuneiform texts, archaeological findings, and the works of ancient Greek and Roman historians. The paper also delves into various theoretical approaches in modern historiography, particularly the historical-cultural, socio-economic, and ethnopolitical theories that contribute to understanding the phenomenon of Persian civilization. The article highlights the relevance of research in this field and aims to draw new scientific conclusions based on the available sources.

Qadimgi Eron xilma - xil yozma manbalarga boy hujjatlari bilan ajralib turadi. Ayniqsa Eron saltanati tarixi bilan bog'liq yozma manbalar ko'pchilikni tashkil etadi. Ular orasida xo'jalik hujjatlari, tarixiy yozuvlari, podsholarningviloyat hukmdorlarga yuborgan farmonlari, buyruqlari ko'rsatmalari, amaldorlarning bir - birlariga yozgan maktublari, ayrim shaxslarning xatlari, diniy, ilmiy va adabiy tekstlar shular jumlasidandir. Ularning eng qadimgilari m. av. III - I ming yillikka oid elam tarixi haqidagi turli mazmundagi matnlarki,

ular elam va akkad tillarida yozilgan.

Hozirgi kungacha 200 ga yaqin shoh ponasimon (mixsimon) yozuvlari orasida Kirmon shahrining sharqidagi Behistun qoyasiga o'yib yozilgan katta xat juda muhim ahamiyatga egadir. Bu yozuvda Eron shohi Dori I Ko'mbiz (Kambiz) o'lgandan keyin mamlakatda ko'tarilgan qo'zg'alonni qanday qilib bostirganini, barcha isyonchilarni qanday tor - mor qilganini, saklarga qarshi qo'shin tortib borib, Eron davlatining butunligini qanday qilib tiklanganini va boshqa siyosiy voqealarni mufassal ta'riflanadi. Suvaysh kanali xududida saqlangan va Misr tiliga tarjima qilingan qadimgi Eronning ponasimon mixxati ham shu shohga mansubdir.

Doro I ning muhim yozuvlaridan biri Persepol shahridan bir necha km. shimoldagi Naqshi - Rustam qoyasiga yozilgan yozuvlardir. Bu yozuvda Eron shohligi tarkibida bo'lgan mamlakatlar va viloyatlarning ro'yhati berilgan. Shuningdek Suza shahridan ham g'isht va marmar lavhalarga bitilgan ko'p yozuvlar borki, unda Doro I ning Suza saroyi qurilishi bilan bog'liq faoliyati haqida ma'lumot beriladi.

1972 yilda fransuz arxeologlari Suzadan Doro I ning uch metr balandlikdagi haykalini topganlar. Haykalda shohning boshi saqlanmagan qadimgi eroniy, elam va akkad iyerogliflari matnida misr tilida yozilgan. Persepol va Pasargadadan esa Kserks yozuvlari topilgan. Bu yozuv qadimgi eronliklarning dinini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Unda qadimgi qabila xudolari - man etilib, davlatga sig'inish rasm qilingani aytilgan.

Eroniylarning diniy e'tiqodi va qarashlarini o'rganishda zardushtiylik dinining 21 kitobdan iborat, Avesto ham qimmatli manba hisoblanadi. Beruniy xabariga ko'ra “Avesto” 12 ming qoramol terisidan tayyorlanagan varroqqa tillo suvi bilan yozilgan ekan.

Persopoldan m. av. VI-V asrlarda elam tilida yozilgan bir necha ming ponasimon hujjatlar topilgan. Bu matnlar shoh arxivining bir bir qismi bo'lib, unda oziq - ovqat maxsulotlarini tashish, soliqlar masalasi, davlat amaldorlarini maosh bilan ta'minlash kabilar haqida ma'lumot beriladi.

Qadimgi eroniy qabilalari haqida m. av. IX - VII asrga mansub ossur yozuvlari ham qimmatli ma'lumot beradi. Bobilning tarixiy hujjatlarida Eron qo'shinlarining Mesopotamiyani bosib olinishi bayon etilgan. Bu voqealar haqida akkad tilida tuzilgan Silindr Kir II da ham bayon etiladi. O'sha davrda Eron xududida aramey tili ham keng tarqalgan edi. Aramey tilida yozilgan papiruslarda, toshlarda, terilarda, muxr va tangalarda arameycha yozuv ko'p tarqalgan edi. Bu yozuvlar Misrdagi Elefantin orasidagi, Hind daryosigacha bo'lgan joylarda, shuningdek Eronda ham keng tarqalgan edi. Bu hujjatlarda eron tarixi va madaniyati, aholining xo'jalik hayoti haqida ko'pgina ma'lumotlar keltirilgan.

Eronliklarning Misrni istilo qilgan va Eron shohlarining misrda hukmronlik qilgan zamondagi Misr yozuvlari ham katta ahamiyatga ega. Masalan Saysdagi ma'buda Neytning bosh ruhoniysi kohin Ujagorryasentning yozuvi ham Misrning oliy kohini bilan Eron shohi o'rtasidagi o'zaro munosabatni aniqlashga imkon beradi. Demak, Erondan va unga tutash

yerlarda topilgan xilma - xil yozuvlar qadimgi Eron tarixi va madaniyatini o'rganishda qimmatli manba hisoblanadi.

Qadimgi Eron tarixi moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganishda arxeologik qazishlar natijasida topilgan buyumlar ham katta ahamiyatga egadir. Eronda dastlabki arxeologik qazish ishlari XIX asr o'rtalarida boshlangan. Arxeolog Flanden va Kosta Persepoldagi saroyda dastlabki arxeologiya qazish ishlarini olib boradilar. Ular bu yerda xhaykaltaroshlikka oid yodgorliklarni topishga muyassar bo'ladilar va Eron shohlarining taxt zalini tiklamoqchi bo'ladilar. XIX asrning oxirlarida esa de - Morgan Suzada ulkan arxeologik qazish ishlari o'tkazib, tosh qurollar ishlatilgan eng qadimgi (arxaik) zamonlardan to Eron davlatining ravnaq topgan davrigacha, ya'ni Suza Eronning muhim ma'muriy va madaniy markazlardan biri bo'lgan davrgacha yetib kelgan bir qancha raxeologik qatlamlarni topdi. Nihoya XX asrda Qadimgi Eronning poytaxti Persepolda arxeologik qazish ishlari o'tkazildi. Qazishlar natijasida bu yerdan katta bir saroyning harobalari topib o'rganildi. Saroy devorlariga bo'rtma - qabariq rasmlar solib bezatilgan keng zinapoyadan chiqilgan. Katta - katta darvozalar oldiga esa shoh saroylarini qo'riqlovchi bahaybat qanotli buqalarning haykallar ishlangan.

Persopoldan topilgan ajoyib san'at yodgorliklari orasida shohning surati shuningdek ilohga turli xil sovg'a - salomlar olib kelayotgan xiroj to'lovchi qabilalarning surati ayniqsa qiziqarlidir. Keyingi vaqtlarda Eron arxeologiyasiga qiziqish kuchaydi. Arxeologlar - qadimshunoslar Tanjedar, Tepa - Ayelab degan joylarda arxeologik qazishlar o'tkazib, mezolit va neolit davriga mansub qishloq va qabristonlarni topganlar. Bu yodgorliklarning madaniy qatlamlaridan qadimiy sopol buyumlar Suza, Persepol, Dur - Untash va boshqa joylardan ajoyib shoh saroyi, ibodatxona, qalin mudofaa devorlar topilgan. Ular mahobatli haykallar, devoriy rasmlar, qimmatbaho ma'danlardan yasalgan ritonlar, qurol - aslahalar va ziynat buyumlari bilan bezatilgan.

Qadimgi Eron tarixini o'rganishda rus va xorijiy mamalakatlarining olimlari katta yutuqlarga erishganlar. Bular qatoriga M.M.Dyakonov, R.Fraya, Dj.KamEron, V.Xini, Y.B.Yusifov, I.M.Dyakonov, B.A.Turayev, V.V.Struve, E.A.Grantovekiy, M.A.Dandamayev, V.I.Abayev, V.I.Avdiyev, G.Maspero, Ed.Meyer, J.Dyushen - Gilmen, G.Videngren va boshqalarning xizmati kattadir.

Shuni ta'kidlash kerakki qadimgi Eron tarixi, madaniyat va xo'jaligini o'rganishda m. av. V - IV asrda yashagan yunono tarixchisi Gerodotning “Tarix” kitobi, Fukidiyning “Tarix” asari, “Anabasisi” m. av. V asrda yashagan Diadorning “Tarixiy kutibxona” asarlari nodir manbalar hisoblanadi.

Shunday qilib olimlar qadimgi Eron tarixini o'rganishda qadimgi ponasimon, iyeroglifda yozilgan matnlar, arxiv hujjatlari, arxeologik yodgorliklarning madaniy qatlamlaridan topilgan ashyoviy buyumlar hamda qadimgi mualliflarning qadimgi Eron haqida yozib qoldirgan asarlaridan keng foydalanganlar. Shuningdek qadimgi Elam, Midiya va Eron

tarixini o'rganishda M.Dyelafula, J. de Morgan, R.de Mekenem, R.Grushman, E.Negaxban, L.Vanden - Berg va boshqa tarixchilarning xizmatlari kattadir. Eron tarixining G.Kardashin, G.Petgov, E.Zeydlya, I.P.Veynberg, M.Dyelafula, J. de Morgan, R.de Mekenem, R.Grushman, E.Nechaxban, V.M.Masson va boshqa olimlarning xizmatlari benihoya kattadir.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, Qadimgi fors san'ati, Eron madaniyati an'analari Bobil, Misr, Osuriya va boshqa xalqlarning badiiy an'analari va texnika usullarining sintezi edi. Qadimgi fors san'ati namunalari ichida nozik did bilan ishlangan toshdan ishlangan vazalar, metall qadah, fil suyagidan yasalgan riton qadaxlar, zeb-ziynat buyumlari, lazurit haykallar mavjud. Badiiy buyumlar ichida agat, xalqidon, yashma kabi qimmatbaho toshlardan ishlangan silindrsimon muhrlarda podsholar, afsonaviy qahramonlar va afsonaviy mavjudotlar tasviri tushirilgan. Ular nihoyatda mohirlik bilan yasalgan bo'lib, haqiqiy san'at asari xisoblanadi. Fors san'atida ayniqsa o'simlik va xayvonlarni hayotiy tasvirlari bo'lgan badiiy buyumlar bizni hozirgacha hayratga soladi. Qadimgi g'arbiy Eron elam, lulubey, qutiy (gutiy) va kassit hind-yevropa tillarida so'zlashadigan qabilalar yashagan. Eron so'zi «ariana» - oriylar mamlakati degan ma'noni bildiradi. Er.avv. II ming yillikda oriy qabilalari Eron, Hindiston, Markaziy Osiyo va Kavkaz ortiga tarqalgan. Eron tarixining alohida davrlari turli xil yozma manbalarga boy. Yozuvlardan eng qadimgilari er.avv. III-I ming yilliklardagi janubiy-g'arbiy Eron hududi bo'lgan Elam tarixini yoritadi: ular podsho yozuvlari, huquqiy hujjatlar, bag'ishlov matnlari, davlatlararo shartnomalardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abisaab Rula Jurdi. *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*. - I. B. Tauris, 2004. — 256 p. — ISBN: 978 1 86064 970 7.
2. Bosworth Clifford Edmund. *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*. - California ; New York: Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, 1994. — 553 p.
3. Christensen P. *Decline of Iranshahr: Irrigation and Environment in the Middle East, 500 BC-AD 1500*. - I.B.Tauris, 2016. — 368 p.
4. Durand-Guédy David, Mottahedeh Roy. *Cities of Medieval Iran*. Brill, 2020.
5. Kamali Maryam. *Social Change in Medieval Iran 132-628 AH (750-1231 AD): The Perspectives of Persian Historiography*. Amsterdam University Press, 2023.
6. Urakov D. Biykuziyev A. Xolliyev A. Gabrielyan S. *Jahon tarixi (I tom, 1-jild)*. Toshkent: Innonatsiya – ziyo, 2020. – B. 166-170.
7. R.Rajabov. *Qadimgi dunyo tarixi. (Sharq, Yunoniston, Rim)*. - T.: Fan va texnologiya, 2009. – B. 45